

*В чарах кохання моє дівування,
вільною пташкою хотіла б прожити, —
вільне кохання і вільне обрання,
серденьку воля, як хоче любить...*

(З дуже сентиментального романсу)

*...Прийде час, коли ця жінка буде відчувати
себе дівчиною, звичність і знання любовних утіх
залишаться в ній, як згадка про давно читану,
недозволену книгу. Вона відродиться для нового
життя.*

(З дуже гарного роману)

На світі Іва зовсім сама...

В густому лісі, де вона вступила з гострим щемінням у серці, з напруженням свіжого тіла й бажань, стояла тиша і вогкість. Жодного шелесту, свисту чи шарудіння — важкий ліс цей був мертвий, бездушний за серпанком ранкового повітря. Вона не чула своїх кроків по землі, так ніби пливла все вперед, далі, в глиб гущавини, і суворі стовбури, здавалось, розступались перед нею нескінченною алеєю, стелили їй шлях туди, де прагнула вона в своєму легкому поході.

Вона вийшла на узлісся. Невидиме сонце, десь із-за її спини, поклало широкий промінь на степи, і от на пагорку побіч себе вона побачила церкву. Вона спинилась, і її серце пристрасно закипіло в передчуттях, кожним ударом припинаючи її до місця. Бо від церкви з горба врочисто сходив чернець. Ось підвів він заросле обличчя і, малий віддалік, щокроку зростав, заступаючи церкву і обрій. Вона чекала з надією й страхом, його наближення почувуючи, як грозу... Ось він підніс руку до її грудей, і ту ж мить позад його жахливого тіла повстали тисячі нестерпних дзвонів, витягуючись у безконечний колючий звук, що в боліснім коливанні його вона впала у безвість.

Марта раптом розплющила очі й машинально схопила рукою будило, що потрясло кімнату гострим, знайомим і бридким дзвоном. Хапливо ворушила пальцями, силкуючись спіймати жорстокий бійчик враніш-

нього гвалтівника свого молодого сну. Годі, годі! Вона й так знає, що половина на восьму, що час уставати, вмиватись, снідати й бігти на посаду! Але запал будильний сам з себе вже вичерпався, і блідість лютневого ранку спокійно глянула на дівчину з-за прозорої завіски вікна.

В ту мить Марта невиразно відчула холод, бо лежала горілиць розкрита, зібгавши в ногах ковдру й під покривало. Вона ще з хвилину полежала, шулячись, потім поволі сіла на ліжку й міцно стиснула руками обличчя, щоб відігнати рештки сну. Тоді затремтіла, дізнавши холоду вже явно, й хутко почала одягатись.

Вчора ввечері вона не топила в хаті, хоч чотири поліна дров, щоденна порція палива, були принесені й лежали купкою коло груби. Вернулась пізно з театру, не який гарний настрій був, тож ліньки було підпалювати, і спати вклалася хапливо від якогось невдоволення, від невиразної ваги на серці, що настирливо, хоч і ніжно, її гнітила. Щось таке, як душевна нудота, — легке й неприємне чуття розлагодженості всередині, як ніби в трибки душі потрапило стороннє твориво, чіплялось зубців і гальмувало їх поправний ритм. Але заснула швидко — і це завжди їй було, що хвилинами смутку чи прикрості сон приходив до неї лагідно й охоче.

Льову вона не запросила навіть до хати. Але він не образиться. Взагалі їй обридло його дворічне нудне впадання, мовчазне служіння, безбарвна мова й покора, непорушна покора! Подумати тільки — вона вигонила його з хати, прилюдно дурнем узивала, забороняла місяцями на очі навертатись, і він терпів. Він ні разу не розгнівався! Один тільки раз, дуже давно, сказав, що любить її, і це неприпущенна помилка була з її боку, що вона дозволила йому говорити про це в пориві жалю й самотності. Неприпущенна помилка.

Тепер вона була вже в черевиках і хатній байковій сукні, що правила їй за халата. Енергійно розчинивши

двері, вийшла до кухні, де від геть замерзлих шибок було ще похмуріш і холодніше. Тут на мить дівчина спинилась, наслуховуючи, хоч і знала, що в цей час кухня буває порожня; з її сусідів фрау Гольц, німкенья, півгодини раніше рушає на базар, а родина кооператора Іванчука розпочинає життя півгодини пізніше. Це, власне, й примусило Марту ставити своє будило на пів до восьмої, дарма що й о восьмій вставши, вона вчасно б на посаду потрапила. Бо була на вдачу моторна і всі життєві дії робила на диво швидко — за хвилину прибиралась, їла ніби похапцем, ходила прудко, а капелюх і пальто мов самі на неї надягались, коли вона рушала з хати. Така сама була й на посаді, так що безпосереднє начальство її, завідувач статчастиною махортресту, на що вже похмурий та неговіркий, а й то якимось, щоправда, наодинці назвав її «добірною робітницею».

А все ж вона мусила щодня уривати непотрібні їй півгодини від свого власного сну, маючи на це поважні, хоч і зовнішні причини. Справа в тому, що Марта любила вмиватись, власне, обтиратись холодною водою, а потім шорстким рушником до червоного тіла. Це давало їй бадьорості на цілий день, інакше почувала себе мов невиспаною, млявою і неприємною, як людина, що віддавна звикла вранці зуби чистити й один раз цю звичку зрадила. Вода була найбільша пристрасть її життя, бо виросла вона коло Дніпра, в Каневі, де річка широка й повновода. Батько її, вчитель сільський, до рибальства був дуже здібний, і сама вона, хлоп'ячий ухил у вдачі маючи, була за дитинства йому вірною і невтомною помічницею. Там виробився в неї несвідомий погляд на воду, як на виключну питому стихію життя, і відчуття води, як невичерпного джерела прагнення й сили. Тому зима, коли спиняється рух великої рідини, завжди здавалась дівчині мертвою й лихою.

Отож до цього вранішнього процесу, такого звичайного й загально обов'язкового, вона потай додавала ту внутрішню, непомітну на чуже око любосність, що часто становить глибоке підґрунтя людських звичок, ту любосність, що народжується із давніх забутих дій, із юнацьких нерозвинених прагнень, обертаючи звичку в невідмінний ритуал життя, підносячи її, щоденну й непомітну, до високої ролі основ особистості. І воду вона уявляла завжди холоднуватою, як вода вечірньої річки, коли в перших сутінках ночі юрбою йдуть дівчата з хлопцями на берег і купаються там нарізно, на кілька кроків віддалік. Підлітком вона зазнавала радісного почуття сорому й визивності, біжачи від скинутої одежі до води, де рятувалась від гострих у п'яті хлоп'ячих поглядів. І в цьому був цілий клубок заборонності, бо батько не схвалював її вечірніх купань із дівчатами.

Все це було страшенно давно, чи здавалося страшенно давнім, бо молодість у шаленім розгоні своїм значить минуле горами й прірвами. Після того помер її батько, але помер по-батьківськи чесно, коли вона закінчила вже 1927 року Київську комерційну профшколу та влаштувалась досить випадково й дуже щасливо в загальній канцелярії махортресту. Щасливо — бо після двох місяців марудної праці реєстраторкою вона через здібності свої, очевидячки, потрапила діловодкою до статчастини цієї розлогої установи з платнею шістдесят карбованців, місячно.

Це помешкання на Жилянській вулиці вона знайшла місяців з вісім тому й була, загалом, вдоволена з нього, бо кімната трапилась тепла, і комірнього за неї було тільки п'ять карбованців місячно. За таку помірковану ставку Марта мусила б подякувати сусідові своєму кооператору Іванчукові, що виговорив для неї цю ціну в орендаря, колишнього власника, що жив у окремому

будинкові на подвір'ї. Єдина, та й то відносна хиба цієї кімнати полягала в тому, що вона була завелика про одну особу, і той самий кооператор у день її вхідин жартома зауважив:

— Це кімната з запасом: вийдете заміж, то й мужа буде де помістити!

Взагалі з Давидом Семеновичем у Марти встановились приятельські стосунки, і він часто заходив до неї ввечері на дозвіллі, коли, вклавши свою чотирирічну дочку спати, лишався самотній, бо дружина його працювала вечірньої зміни в нархарчі¹. Давид Семенович уважав за обов'язок свій завжди на це скаржитись, але й зарадити нічим не міг, бо няньки, щоб дитину вдень доглядала, вони не спроможні були найняти, а відмовитись від дружининої платні й поготів.

Річ у тім, що Давид Семенович хоч і був кооператор, але деградований. Півтора роки тому він підпав під скорочення штатів і відтоді ніяк не міг потрапити під їх поповнення. Спочатку він був поставився до своєї пригоди бадьоро, бо не міг припустити, що його безробіття буде довго тривати — це здавалось йому надто неприродним, — але в міру вмирала його надія, дедалі більше він визвірявся. Тоді в механічному діянні відповідного декрета йому почала вбачатись присутність глибших причин, що їх викривати було йому за жорстоку розраду. Передусім він був скорочений за те, що чесний, за те, що не тільки сам не крав, але й іншим красти не дозволив би.

— Я многим мішав, — таємничо приказував він.

По-друге, він вважав, що потерпів через незалежність своєї вдачі.

¹ *Нархарч* — система народного харчування (їдальні, буфети тощо).

— Не гнущся і гнутися не буду! — гордо казав він. — Не буду рабом!

Казав він це досить тихо і то тільки в товаристві людей, йому добре знайомих. А загалом кооператор доходив висновку, що ніякої кооперації в нас немає, тим більш коли скорочують її найкращих представників, і що радянська влада належить до найсумніших явищ у природі. Останнє він сказав Марті на самоті й під великим секретом.

Йому, щоправда, іноді траплялись різні дрібні доручення завдяки колишнім зв'язкам, випадковій комісійній виїзди на периферію здебільшого спекулятивного характеру, але все це не могло, звісно, розрадити його після улюбленої кооперативної праці та сталої платні. Але минав час, палке обурення екс-кооператора вщухало, лишалась сама роздратованість, образа, якась глуха ненависть до всього, що навкруги діялось, і до людей так само. Коли б не дружина, що заробляла, Давид Семенович сидів би вже в бупрі¹ за шахрайство; коли б до його вдачі додати розуму, скорочення штатів зробило б із нього видатного песиміста, а так він був просто жовчний бурчун, нецікавий і примітивний у своїх висловах.

Проте Марту розважало його буркотіння, на його злостивість вона часом і радо сміялася, і він невдовзі зробився вечірнім завсідником у її кімнаті. А дівчині приємно було мати коло себе цього хатнього злобителя, що нагадував лиху, але немічну тварину з завжди вищіреном, тільки що беззубим ротом. Почуваючи до себе цікавість, Давид Семенович, звісно, подвоював своє старання, але сміливості злувати йому рідко коли ставало й перед сторонніми, бо малознайомих він трох

¹ *Бупр* — будинок примусової праці.

побоювався. Зате, потрапивши Марту знову на самоті, він надолужував свою мовчанку якнайбрутальнішими дотепами на адресу її відвідувачів, яких він сукупно охристив «лизунами».

Все це Марту розважало ще краще, але вона помітила, що Давид Семенович надто часто *випадково* виходить вранці до кухні саме в той час, коли вона в чималому дезабільє¹ проробляла там процедуру вмивання. Тож дівчина й вирішила, зрештою, пересунути на півгодини раніше своє користування кухонним грантом.

В своїй кімнаті Марта хутко прибралася й зовсім непомітно, між ділом, випила півпляшки молока з хлібом, свій щоденний сніданок, якщо не лічити чаю, питого в установі. Конечна потреба пристойно вдягатись примушувала, цілком природно, дівчину заощаджувати на їжі, добираючи харчів простих, дешевих, але разом і поживних. Тепер вона була вже зовсім готова для громадсько-корисної праці, але будило ще не показувало належного для цього часу. Тому дівчина сіла до столу й розгорнула книжку.

Та, як це часто буває людям чи то надто романтичним, чи просто невдоволеним на певній ділянці свого існування, книжка на цей раз стала дівчині тільки за зовнішню точку опертя для сторонніх думок, її очі — синяво-сірі й великі, насичені елегійним чаром юності, що криє в собі таємницю любовного гіпнозу — поволі, навіть ніби врочисто підвелися від перших рядків і втонули в просторіні кімнати. Так вона сиділа п'ять, десять хвилин — не мріючи ще, але почувуючи млосний, пестливий біль, немов ніжний жаль за неоцінною втратою чи невиразне передчуття її. Це був той сум, що

¹ *Дезабільє (франц.)* — легкий домашній одяг, котрий одягають вранці й не носять при сторонніх.

заворожує своєю тихістю, лагідністю свого першого дотику, поєднує в собі й радість болю, і страх його, мантиє, засотує в свою чарівну глибину, чудним способом обертаючи тугу в незмірне задоволення. Він нишкне й здійсмається, стихає й голоснішає, як далекий гомін, він пульсує разом з ударами серця, і нечутне випромінення цього ясного чаду створює навкруги обвітря примарного щастя. А тоді вже в сп'янілій, зневоленій уяві виникають мрії.

Раптом якась надто зухвала думка спробувала торкнутись її голови, і Марта хутко підвелася.

«Яка дурниця», — подумала вона.

Після цього дівчина не схотіла лишатись у кімнаті й, одягнувшись, вийшла на вулицю.

Одноповерховий крихітний будиночок на Жилинській вулиці, де вона жила, стояв із забитим на зиму парадним ходом. Це був захід проти зайвого холоду, бажання зберегти кілька дровин у суворому бюджеті мешканців. Убогий домок і вбогі пожильці його були дівчині доброю школою самостійного життя. Скрута є мати розрахунку, стриманості, самообмеження, таких потрібних дівчині з шістдесятма карбованцями місячної платні. І справді, Марта в потребах своїх була дуже обережна, мусивши часом півроку збиратись на потрібну річ — черевики, сукню, капелюх. З юнацьким романтизмом у багатьох своїх поглядах вона влучно й непомітно поєднувала життєву практичність, оте вміння мати завжди нове вбрання, хоч і до краю перероблене, тримати в досконалім порядку взуття, не рвати панчіх, уникати плям і дірок. Театр, навіть кіно були їй за великі ласощі, бо заможніших зальотників, що могли її розвагами частувати, вона через якийсь місяць механічно втрачала, видаючись їм надто неприступною, а неодмінні її прихильники, нещасливий кооператор та

соробкопівець Льова, з матеріального погляду виглядали ще гірше від неї.

Тих, заможніших, вона ніколи не шукала, але вони більш-менш систематично знаходились самі. Дівчина зневажала їх за їхню певність, але з наївною хитрістю їхні послуги використовувала, аж поки не розчарувала своєю поведінкою. Їхні намагання її незмінно обурювали, намови завжди видавались смішними, і от не давно, тижня з півтора тому, вона мала рішучу балачку з таким увивачем, молодим господарником, що довгенько ущедряв її видовиськами й цукерками. Він обурено назвав її каменем, безсердечною дівчиною, не здібною любити взагалі й зокрема «по-справжньому», та й пішов собі геть, як і багато інших. А другого вечора Давид Семенович, обережно зайшовши та Марту саму побачивши, хитро запитав:

— Це ви вже одна?

— Хоч ви пожалійте мене, покинуту!

— Гарбузик? По губах, значить, лизуна, хе, хе!

Вчора вони з Льовою до театру на німецький рахунок ходили — кожен платить за себе!

Марта йшла засніженими вулицями, шулячись від морозу в демісезоні з пристібнутим хутровим коміром, і швидко лічила в голові: половина лютого, березень, половина квітня — разом два місяці, а там весна, весна! Ще трохи, зовсім трохи почекаати, і буде тепло, розтане цей гидкий, холодний сніг, розів'ються дерева, і життя стане геть інше — життя без пальта, як вона подумала. Далі літо, річка, відпустка — загалом дівчина зрозуміла, що перспективу на цей рік має якнайкращу, й бадьоро вступила в махортрест.

В своєму відділі вона з'явилася перша, бо було ще тільки за чверть дев'ята, а співробітники, крім самого зава, сходились звичайно майже одночасно за п'ять

хвилин до початку роботи. Але на її столі лежав заадресований їй лист, тож Марта мала чим згаяти гулящий час.

«Дніпропетровське, 19.II.28.

Марто,

Нагадую про себе, як і обіцяв. Власне, попереджаю тебе, що наприкінці лютого я буду в Києві, маю ліквідувати всякі справи, бо в Дніпропетровському влаштувався остаточно й тут залишаюсь. Але в Києві в мене є ще одна справа, про котру ти догадуєшся і я дуже прошу тебе згадати все, що ми говорили, обміркувати це практично й зустріти мене з відповіддю. Наміри мої не змінилися, і ти не легковаж їх.

Дмитро».

Дівчина мимоволі посміхнулась. Що за упертий хлопець! Це був єдиний з її знайомих, що закидав їй не про кохання, а про справжній, законний шлюб! Тόму три місяці він зник з її обрїю, подавшись із дипломом політехніки на один з дніпропетровських заводів, і от влаштувався там остаточно. Але яке право має цей хлопчисько на неї тикати?

В цю мить на очі Марті лягло ззаду дві руки. Дівчина здригнулась, але сухо промовила:

— Товарищу Ворожїй, облиште ваші недоречні жарти.

— Ну як ви вгадуєте, їй-богу! Ніяк вас не злякаєш, — засміявся Ворожїй, рахівник їх відділу, відпускаючи її. — А, лист! Від кого ж це лист, Марточко?

Він узяв Марту під руку й міцно стиснув їй лікоть, силкуючись другою рукою відняти листа.

— Пустїть! — крикнула вона, розлютившись. — Я раз і назавжди вимагаю не чіплятись до мене! Мені обридло...

— Та тихше, товаришко Марто, ще люди збіжаться, — спантеличено промовив Ворожій. — Ну от, уже й пустив.

Але Марта не могла стриматись. Почервонівши, вона кричала:

— Чіпляйтесь ви вмієте, а людей боїтесь! Нахаба! Попереджаю вас, що ще раз, і я подам заяву до місцевкому... Що це? Кожен має право ображати тебе, тикати тобі...

— Та коли це я тикав? — здивувався Ворожій.

— Не тикали, то завтра тикатимете, якщо не провчити вас!

— Та замовчіть, кажу вам! — визвірився рахівник. — До вас із ласкою, а ви скандал тут розводите...

— Що це у вас за гвалт, добридень, — привіталась, увійшовши, машиністка Ліна.

— За погоду сперечаємось, — буркнула Марта.

— Погода гарна... Але чому крик такий? — спитала Ліна.

— Це, бачите, товаришка Марта завжди гарячиться, коли про погоду... Застудитись, мабуть, боїться, — прикро мовив Ворожій. «Інтелігентка», — подумав він.

— А, он що!

Ліна, сумирна й негарна з себе дівчина, здивовано глянула на Марту й почала розкладати папери коло машинки. Ретельна в роботі до педантизму, надзвичайно стримана й тиха, вона тільки стукотом машинки зраджувала свою присутність у кімнаті. Взагалі режим у статчастині був вельми тихий і працьовитий, можна сказати винятковий для буйного трестівського життя. «Тихо, як у статистиці», — казали службовці. Спричинилась до цього, звісно, не Лінина вдача, а постать самого завідувача Безпалька, людини мовчущої і ділової. Він був із тих, кого слухаються мимоволі, без жодного примусу чи нагадування, тому й паливода Ворожій не-

помітно підкорився суворій атмосфері цього відділу. Всі знали, що, крім завідування статистикою, товариш Безпалько взагалі багато важить у трестівських справах завдяки великому економічному досвідові, і навіть дивувались, чому він не посяде якоїсь вищої, відповідальнішої посади. Але хто казав, що на перешкоді цьому стоїть його позапартійність, інші запевняли, що він трохи дивак і завзятий мисливець.

О десятій з половиною рівно він з'явився — високий, з великим чолом, з сивиною на скронях, колишній красун, зразковий представник чоловічої статі, і, коротко привітавшись до своїх трьох співробітників, мовчки взявся до праці.

Під час перерви, коли кожному принесено склянку чаю, Ліна підійшла до Марти й ніяково сказала:

— Товаришко Марто, в мене є до вас велике прохання... Чи не можете ви піти зо мною після перерви?.. Я в товариша Безпалька вже взяла дозвіл... на нас двох, — хутко додала вона.

— Де ж це йти?

— Бачите... Я хочу... Я маю записатися сьогодні в загсі... виходжу заміж. А загс о третій закривається, і коли ми підемо після праці, то спізнимось...

— Невже ви виходите заміж? — здивувалася Марта.

— Хіба це так дивно і... неможливо? — почервоніла Ліна. — Правда, я негарна, це знаю...

— Ні, ні, зовсім не тому, — відповіла Марта, хоч здивувалась вона здебільшого якраз «тому». — А просто дивно, що от бачиш людину місяць, два, три і нічого не помічаєш... А в людині тим часом щось важливе, відповідальне робиться. І коли дізнаєшся, то робиться дивно... Ні, я дуже рада, вітаю вас! Хто ж він, «обранець серця», «володар таємних дум»?

— Ну, що ви говорите! Це... життєва рiч, та й годi. Ми давно вже збиралися, а тепер є змога: його батьки виїжджають, а нам лишають помешкання. Він служить, я служу, якось можна жити...

По дорозi до загсу Марта почувала себе досить незручно: до життєвої подiї товаришчиної вона була абсолютно не причетна, а проте мусила вiдiграти в нiй — як не-як — почесну роль! Адже вона в нових формах мала виконувати обов'язки старшої дружки, освяченi колись пишними традицiями та обрядами. I, щоб схитнути вiдчуженiсть, Марта промовила:

— Знаєте, чому в нас крик був? Цей Ворожiй чiпляється до мене, як застане на самотi. Він, зрештою, непоганий хлопець, але в'їдливий безмежно.

— Невже? А, та ви цiкава! У вас, мабуть, багато цього... романiв?

Вона спитала досить вибачливо, тоном людини, що стоїть уже над цим.

— Нi... тобто я нiкого не люблю, — суворо вiдповiла Марта.

— Це звичайно приємно для дiвчини, — вела Лiна свою думку, — але без цього можна жити... Головне життя, от! Треба якось жити.

В кiмнатi загсу їх уже чекали двоє молодикiв, з них один наречений — ув оленячiй куртцi, досить елегантний, з люлькою в зубах. Знайомлячись з Мартою, він увiчливо посмiхнувся, назвав своє прiзвище, але не звернув на дiвчину жодної уваги.

Їм довелося трохи почекати, поки оформить свою розлуку попередня пара — очевидно, дрiбнi мiщани, що пiвголосом, але завзято сперечалися за розподiл спiльного майна. Все цiннiше вони встигли вже подiлити, поки прийшли дiвчата, i зараз змагалися за двi пари ку-

рей та три слоїки варення. Чоловік доводив своє право на обидва об'єкти.

— Ти подушки забрала? — казав він. — Харашо, хай я на камені спатиму, а куриці й варення — це мені, так і по закону виходить...

— А грамафон? Ти грамафона й забув, де твоя совість!

— Та ви поділіться, — байдуже обізвався урядовець. — Кури одній стороні, а варення другій.

— Согласна, — заявила жінка. — Хай мені кури, а йому варення.

І тут чоловік раптом виявив безодню великодушності:

— Та я ще тобі й банку варення дам, коли миром!.. Малинового хочеш?

Потім до перетинки підійшла Ліна з своїм претендентом, дали всі потрібні лаконічні відповіді, всі розписалися, і дві людські істоти були отак санкціоновані від держави виконувати старий біблійний заповіт.

На вулиці свідок нареченого зразу попроцався, і вони лишилися втрьох. Марту весь час поривало спитати, чи будуть молоді оформляти свій шлюб і релігійно, але вона соромилась. Надто вже була їй ця пара чужа! І саме те, що Ліна вдалася до неї, особи цілком сторонньої, підказувало їй, що вони мають загс за порожню формальність.

«Будуть, будуть, — думала вона. — Потім улаштують вечірку, гостей покличуть... Ах, як це, зрештою, гидко!»

— Зараз у мене загальні збори місцевкому, — сказав молодий.

— А я піду до бібліотеки, — відповіла Ліна.

Кілька вулиць їм випадало йти разом.

— Ви страшенно поволі йдете, — зауважила Марта.

— Перед нами ще далека путь, — усміхнувся молодий.